

Данило Рига

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК У 1929–32 РОКАХ

У статті мова йде про створення, становлення і перші роки діяльності Чернігівського державного історико-культурного заповідника.

Ключові слова: Чернігівський державний історико-культурний заповідник, архітектурні пам'ятки, історики-краєзнавці.

20–30-і роки ХХ століття на Чернігівщині були досить суперечливими. Незважаючи на окремі позитивні моменти, у деяких питаннях культурного життя панувала непослідовність і хаотичність. Зокрема, це стосувалося створення державних історико-культурних заповідників на території Чернігівщині наприкінці 20-х років.

У другій їх половині збільшилося державне фінансування на охорону найвизначніших культових пам'яток, внаслідок чого у Чернігові був створений заповідник.

У 20-і роки досить інтенсивно проводилися охоронні заходи щодо пам'яток культурного походження. Разом з тим вони не набули комплексного і планового характеру, не завжди мали належну підтримку з боку як місцевих, так і центральних органів влади [1, С.116].

Створення історико-культурних заповідників було викликано потребою збереження історичних архітектурних пам'яток. Але, як засвідчила історія, створення заповідників — це лише півсправи, головне полягало в організації їх роботи і захисті самих заповідників від втручання та впливу місцевих органів влади, які перешкоджали їх нормальній діяльності.

У квітні 1929 року відбувається засідання Чернігівського окрвиконкому. На ньому створюється комісія для збереження пам'яток старовини. До складу комісії увійшли: голова — ст.інсп. Окріно т. Магдійчук, від держмузею — т. Вайнштейн і від відділу культів — т. Іванов [2, Арк. 10].

У травні 1929 року з'являється постанова, згідно з якою у Чернігові повинні були створити державний заповідник. Відомо, що до його складу мали б увійти такі пам'ятки: Спасо-Преображенський собор, Єлицько-Успенська й Троїцька церкви [3, Арк.8.]. Підпорядковуватись він мав наркомату освіти УСРР. Для цього у відомстві створили управління науковими установами.

Згідно з цією постановою, крім церков у Чернігові, державними заповідниками оголошували: кол. Києво-Кирилівський монастир у м. Києві; кол. Новгород-Сіверський монастир у м. Новгороді-Сіверському; а також парк III інтернаціоналу біля м. Умані. Всі перелічені заповідники передавались у відання Наркомосвіти УСРР, якому доручали видати відповідний статут про кожний з цих заповідників. У Новгороді-Сіверському державний історико-культурний заповідник розміщувався у Спасо-Преображенському монастирі.

Відомо, що у 1930 році більше півроку Новгород-Сіверський та Глухівський райвиконкоми не давали своїх висновків про Новгород-Сіверський державний історико-культурний заповідник. Зрештою, 7 червня 1930 року, так і не дочекавшись відповіді, заступник наркомату освіти О. О. Полоцький затвердив положення. За ним

© Рига Данило Вячеславович — молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

визначалася територія заповідника в межах фортечних мурів. Визначались також завдання новоствореного заповідника, які полягали в охороні, зберіганні, всебічному дослідженні пам'яток, які входили до складу Новгород-Сіверського заповідника. [4, С. 70-71].

Положення зобов'язувало заповідник координувати свою роботу з місцевими органами влади та народної освіти. Згідно з ним, заповідник являвся установою всеукраїнського значення, перебував у безпосередньому віданні Наркомату освіти України.

Однак заповідник у своїй роботі зустрічав протидію з боку місцевих органів влади, про це, зокрема, свідчать листи директора заповідника С. Гапеева до Українського комітету охорони пам'яток культури. Він писав, що на життя і діяльність заповідника ведеться загрозливий наступ з боку міськради. С. Гапеев зазначав: «Чим більше заповідник організується, виходить з руйнації, господарчого занепаду, тим більше тепер бажання його зайняти і використати». «Матеріальні прибутки від будівель заповідника не дають спокою міськраді і райвику». Посилання директора заповідника на пам'яткоохоронне законодавство та спеціальні постанови уряду і НКО УСРР про охорону пам'яток Новгород-Сіверського монастиря місцевими органами влади до уваги не брались.

Зрештою, діяльність Новгород-Сіверського державного історико-культурного заповідника на початку 30-х років ХХ століття не набула належного рівня. Як уже зазначалось, місцеві органи влади всіляко перешкоджали цьому. Врешті-решт, це в дуже короткий час призвело до занепаду заповідника. Мета перетворення його у центр краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи на Новгород-Сіверщині не була досягнута. Зрозуміло, що це було пов'язано з місцевим керівництвом, яке не бажало або не розуміло важливості збереження пам'яток старовини.

У травні 1929 року організаційно оформився Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК) при НКО УСРР як міжвідомчий орган, що спирався на громадську ініціативу.

У січні 1930 року Чернігівський державний заповідник звернувся з листом до Чернігівського окрвиконкому про тяганину з передачею Троїцької церкви заповіднику. Заповідник просив окрвиконком припинити тяганину, що відбирає багато часу, а також кошти, і ліквідувати нарешті справу, передавши ключі від Троїцької церкви, яка оголошена за Держзаповідником [5, Арк.1].

Окравмвідділ повідомляв Чернігівський заповідник, що перевезення культового майна з кол. Троїцької церкви розпочато й після закінчення роботи цю церкву буде передано [6, Арк.2].

13 січня 1930 року директор Чернігівського музею і за сумісництвом учений охоронець заповідника М. Вайнштейн звернувся до Чернігівського окрвиконкому, вважаючи за необхідне зберегти пам'ятки культури виняткової художньої ваги — дзвони, які знаходились у колишньому Спаському соборі та Троїцькому і Єлецькому заповідниках [7, Арк. 5].

У цей час Рудметалторг розгорнув широку діяльність, збираючи кольоровий метал для потреб промисловості. У Чернігові, незважаючи на унікальну історико-архітектурну цінність Спасо-Преображенського собору ХІ століття, почали руйнування дзвіниці з метою вилучення так званого Потьомкинського дзвона ХVІІІ століття роботи майстра Коровкіна (вага дзвона становила приблизно 840 пудів). Українським комітетом охорони пам'яток історії і культури було видано розпорядження, в якому підкреслювалось, що руйнування дзвіниці відбувається, незважаючи на протести Наркомпросу та існуючі закони. УКОПК закликав стежити за закриттям церков та своєчасно вилучати предмети, які мають культурну цінність з утилізації Рудметалторгу. Але на місцях ці розпорядження фактично не виконувались. Так, у Чернігові, незважаючи на правові документи з цього питання, протест Наркомпросу УССР про заборону Чернігівському окружному виконкому знімати дзвони, які мають значення пам'яток давнього українського мистецтва, був відхилений секретаріатом ВУЦИК [8, С.112-113].

У 1931 році М. Вайнштейн був змушений скласти з себе повноваження директора музею. Це було викликано постійним цькуванням з боку місцевих органів влади. У 1931 році М. Вайнштейн виїхав з Чернігова. Одночасно вільною залишалася посада вченого охоронця заповідника. В цьому ж році її обіймає І. Строкун.

Місцеві пам'яткоохоронці у 1930 році обґрунтували ідею створення на базі Спаського цвинтаря Антираелігійного музейного містечка. Задля цього вони пропонували включити до історико-культурного заповідника Борисоглібський собор, П'ятницьку та Катерининську церкви. В кінці 1930 р. - на початку 1931 року вчений охоронець Чернігівського держзаповідника І. Строкун звернувся за підтримкою відповідних планів до НКО УСРР, УКОПК та Київської крайової інспектури. В результаті до 1932 року вдалося поставити на консервацію П'ятницьку церкву та передати Катерининську церкву під архівосховище. Однак заповідна форма їх охорони так і не була запроваджена [9, С.88].

Під час відрядження до Чернігова в листопаді 1931 р. представник сектора науки НКО УСРР П. Жолтовський зіткнувся з вимогами міськради передати у її виключне управління Троїцький собор, приміщення колегіуму, ряд інших будівель заповідника. Прагнучи досягти порозуміння між пам'яткоохоронцями та співробітниками міськради, П. Жолтовський ініціював створення при її голові спеціальної комісії з питань охорони пам'яток культури Чернігова. Її члени (директор музею Ф. Мефодєва, завідувач заповідника І. Строкун, інспектор району Шейман, голова районної ради профспілок Рикіс) спільно з П. Жолтовським, оглянувши пам'ятки заповідника, зібралися 18 листопада 1931 р. в кабінеті голови міськради Блюменталю для того, щоб виробити узгоджене рішення. Пам'яткоохоронці запропонували «організаціям, що займають будинки, зареєстровані як пам'ятки культури, що знаходяться на території держзаповідника, а саме: три корпуси Єлецького монастиря, трапезна Введенської церкви Троїцького монастиря, колишній архієрейський корпус того ж монастиря та його дзвіницю й огорожу, — скласти відповідні охоронні умови з завідувачем держзаповідника». Однак представники міськради продовжували домагатися права розпоряджатися будівлями заповідника і відмовилися підписати протокол наради, в якому були зазначені пропозиції пам'яткоохоронців. «Становище справи охорони пам'яток м. Чернігова явно нездорове, — констатував у своєму звіті за відрядження П. Жолтовський, — відносини між заповідником і представниками місцевої влади напружені і ворожі... Необхідно, — пропонував він, — рішуче поставити справу на законний ґрунт, дати відсіч незаконним та надмірним вимогам Чернігівської міськради, добитися тактовного та послідовного захисту пам'яток заповідника» [10, С.72].

Варто зазначити, що вченим охоронцем заповідника за підтримки музейних працівників та пам'яткоохоронного активу, УКОПК та НКО УСРР докладалося немало зусиль до організації охорони найвизначніших пам'яток Чернігова. Незважаючи на матеріальну скруту, в 1929-1930 рр. вдалося провести їх профілактичний ремонт, поновити та пофарбувати покрівлю. Велася й експозиційна робота. Бюро УКОПК 25 грудня 1930 р. дало загалом схвальну оцінку діяльності заповідника. В складеному І. Строкуном плані його роботи на 1930/31 рік передбачалося значно розширити пам'яткоохоронні заходи на терені заповідника. Однак на перешкоді їх втілення у життя стали фінансові труднощі та особливо протидія з боку місцевих органів влади. Перебороти її не вдалося і в 1932 році. Це засвідчили результати відрядження до Чернігова у липні 1932 р. інспектора Київської обласної інспектури охорони пам'яток К. Антиповича та секретаря інспектури В. Базилевича. Ознайомившись із пам'ятками міста, вони констатували занехаяність садиби Єлецького монастиря, законним господарем якої став навчально-будівельний комбінат. У звіті К. Антиповича та В. Базилевича про поїздку в Чернігів зазначалось, що він, як і раніше, «проводить перебудови та ремонти приміщень без погодження з адміністрацією заповідника». Ще в гіршому стані перебувала садиба Троїцького монастиря, на території якого Поліська зоотехнічна станція влаштувала силосні ями, знищивши чи пошкодивши ряд унікальних надгробків, у тому числі на могилі уславленого байкаря Л. Глібова. Зрозуміло, робилося все це за мовчазної згоди міськради, а то й за її вказівками [11, С.72].

І. Строкун, котрий, як уже зазначалося, зайняв посаду вченого охоронця заповідника у 1931 році, скоріше за все пробув на цій посаді лише рік. Подальша його доля невідома. Можливо, він був перемелений репресивною машиною 30-х років ХХ століття, як деякі чернігівські історики-краєзнавці.

Цілком зрозуміло, що постійну протидію з боку місцевих органів влади витримати було важко. Саме тому скоріше за все у 1932 році діяльність заповідника була припинена. Оскільки документів, які стосуються більш пізнього історичного періоду діяльності Чернігівського державного історико-культурного заповідника, не знайдено.

Зазначимо, що у досліджений нами період державний історико-культурний заповідник у Чернігові функціонував. Включення історичних пам'яток до складу заповідника не дозволило їх зруйнувати. Як відомо, в цей час багато культових споруд підлягали руйнуванню. В цій справі потрібно відмітити людей, які стояли на захисті збереження унікальних споруд. Як показала історія — деякі з них за це поплавилися власним життям.

Заснування і діяльність заповідника підтверджує той факт, що заповідник у Чернігові є найстарішим в Україні. Це, безперечно, важливий факт. Тому що це питання довгий час не підлягало дослідженню, залишалось прогалиною в історії Чернігівщини.

Створення заповідника у Чернігові наприкінці 20-х років ХХ століття все ж таки мало неабияке значення. Місцеві історики, краєзнавці виступали на захист унікальних пам'яток історії. Головне завдання заповідника, у який були включені унікальні пам'ятки, полягало в їх охороні та збереженні. Отже, зважаючи на ситуацію, яка склалась у 30-і роки, можна твердити, що культурне життя на Чернігівщині перебувало у занедбаному стані.

1. В. В. Ткаченко. Охорона пам'яток церковної старовини на Чернігівщині у 20-ті роки // 1000 років Чернігівській єпархії: Тези доп. церковно-істор. конф. — Чернігів, 1992.— С.116.

2. Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67, оп.1. — Спр.461 — Арк.10.

3. Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67, оп.1. — Спр.461 — Арк.8.

4. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні (1917-1941 рр.). — К.,1995. — Ч.2. — С.70-71.

5. Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67, оп.1. — Спр.473. — Арк.1.

6. Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67, оп.1. — Спр.473. — Арк.2.

7. Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р.-67. — оп.1. — Спр.473. — Арк.5.

8. Хвалина Ю. В. Государственная политика конца 20-х нач. 30-х годов по отношению к историко-архитектурному наследию и ее последствия. // 1000 років Чернігівській єпархії: Тези доп. церковно-істор. конф. — Чернігів, 1992.— С.112-113.

9. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні (1917-1941 рр.). — К.,1995. — Ч.2. — С.88.

10. Там само. — С.72.

11. Там само. — С.72.

В статтє рєчь идєт о создании, становлєнии и первыx годax дєятєльности Черниговского государственного историко-культурного заповедника.

Ключевые слова: Черниговский государственный историко-культурный заповедник, архитектурные памятники, историки-краеведы.

In the article the question is about creation, becoming, and the first years to activity of Chernihiv of state historical cultural reserve.

Keywords: Chernihiv state historical cultural reserve, architectural памятники, historians-researchers of a particular region.

Документ №1.

Виписка з протоколу №12
засідання президії Чернігівського окрвиконкому
12 квітня 29 року

Слухали:

11. Про утворення комісії для збереження пам'яток старовини.

Постановили:

1. Утворити комісію для збереження пам'яток старовини у складі: Голови — ст.інсп. Окріно т. Магдійчука й членів: від Держмузею т. Вайнштейна й від Відділу культів т. Іванова. Комісії в своїй роботі притягати фахівців.

З оригіналом згідно: Тех секретар ОВК.

Підпис

квітня 29 р.

№1143

Секретар ОВКу /Козик/

Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67. — Оп.1. — Спр.461 — Арк.10.

Документ №2.

Витяг з протоколу №26/629 об'єднаного засідання РНК і Екнаради УСРР 18 травня 1929 р.

Слухали:

13. Прохання Нкосвіти УРСР про оголошення церквей в Чернігові, Києві та Новгороді-Сіверському й парку «III інтернаціоналу» біля Умані за державні заповідники

Постановили:

13. Підтвердити нижчезазначену постанову, схвалену заст. Голови УСРР тов. Сербиченко

На прохання Наркомосвіти УСРР оголосити за державні заповідники: Спасо-Преображенський собор, Єлицько Успенську й Троїцьку церкву у м. Чернігові, кол. Києво-Кирилівський монастир у м. Києві, кол. Новгород-Сіверський монастир у м. Новгороді-Сіверському, а також парк III інтернаціоналу (кол. Софіївка) біля Умані та Устинівський дендрологічний парк на Кременчущині.

Всі перелічені заповідники передати у відання Наркомосвіти УСРР якому доручити видати відповідну уставу про кожний з цих заповідників.

Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67. — Оп.1. — Спр.461 — Арк.8.

Документ №3.

Лист Чернігівського державного заповідника Чернігівському окрвиконкому про тягання з передачею Троїцької церкви заповіднику.

7 січня 1930 р.

Вже пройшло більш як півроку, як колишня Троїцька церква, оголошена за Держзаповідником, повинна бути передана заповідникові. Незважаючи на багаторазові ходіння, окрадмінвідділ й до останнього часу не забирає свого майна і не передає колишню Троїцьку церкву заповідникові.

Державний заповідник листом від 15 грудня 1929 р. №13 просив перевести остаточну передачу колишньої церкви, але й досі цього не зроблено.

Тому заповідник просить вас припинити тягання, що відбирає багато часу, а також і зайвих коштів і ліквідувати нарешті справу, передавши ключі по належності.

Вчений охоронець заповідника підпис Ванштейн

Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р.- 67. — Оп.1. — Спр.473. — Арк.1.

Документ №4.

До Чернігівського державного заповіднику

Копія ОВК-у

Окравдмвідділ повідомляє, що перевозку культового майна з кол. Троїцької церкви розпочато й після закінчення цієї роботи цю церкву буде передано Вам.

тво заокравдмвідділу
секретар

Гончаров
Стасюк

Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67. — Оп.1. — Спр.473. — Арк.2.

Документ №5.

До Чернігівського окрвиконкому

Копія: Чернігівському Окравдмінвідділу. 13 січня 1930 р.

Окркомісії охорони пам'яток культури

Чернігівський Державний музей вважає за необхідне зберегти пам'ятки культури виключної художньої ваги, такі дзвони:

1. Дзвін великий кол. Спаського собору, зроблений майстром Іваном Коровкиним 1772 р. (570-855 пуд).

2. В так зв. Троїцькому заповідникові дзвін 1784 р. Роботи Стародубського майстра Григорія Никитина.

3. В так зв. Єлицькому заповідникові дзвін 1655 року подарунок Івана Шебеліна.

4. В Вознесенській церкві дзвін малий (25 пуд) з гербом гетьмана Павла Полуботка.

Крім того треба тимчасово зберегти малий дзвін Вознесенської церкви, XVIII ст.

Державний музей вважає за необхідне абсолютне збереження вищезгаданих 4-х дзвонів без будь яких пошкоджень при знятті їх, крім того зважаючи на те, що перевозка дзвонів з дзвониць до склепу Рудметалторгу, а звідти до музею викличе зайві грошові витрати й псування цих пам'яток. Держмузей настоює на тому, щоб ці дзвони, після зняття їх, були перевезені безпосередньо до музею, але не до склепу Рудметалторгу.

Директор музею /Вайнштейн/

підпис

Секретар /Кувалдін/

підпис

Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67. — Оп.1. — Спр.473. — Арк.5.

